

History of Islamic Philosophy

Home Page: hpi.aletaha

Ale-Taha Institute of Higher Education

Online ISSN: 2981-2097

An explanation of the coordinates of Islamic humanities based on its subject scope (with emphasis on the verses of the Holy Quran)

Ramadan Alitabar¹

1. Associate Professor of the Logic of Understanding Religion Department of Islamic Culture and Thought Research Institute E-mail: r.alitabar@chmail.ir

---

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 19 December
2023

Received in revised form
02 February 2024

Accepted 04 February
2024

Published online 20
February 2024

Keywords:

*Humanities,
epistemological territory,
subject of humanities,
monotheism, development*

ABSTRACT

The subject of humanities in a general meaning is human, society and its individual and social behavior, and in a specific meaning in the intellectual system of Islam and with the Quranic approach, it is: "actions" and "reactions" of human; Whether external and internal actions; worldly and hereafter, external and internal; Individual and social and the like. According to this meaning, the network of human relations and actions can be drawn in at least four categories: the relationship with himself, God, other humans (and society) and with the world (nature and life). This approach to the subject of Islamic humanities and its scope has many results in the development and production of these sciences. this article tries to show the results of the mentioned basis in the nature and coordinates of Islamic humanities with a rational and descriptive method and based on the network of the mentioned relationships. Some of the findings of the current research are: monotheism in the network of human actions and relationships; The diversity of Islamic humanities concepts and issues, the diversity of Islamic humanities fields, the development of Islamic humanities fields, the diversity and abundance of epistemic resources, and the functional diversity of Islamic humanities.

Cite this article: Alitabar, R (2024). An explanation of the coordinates of Islamic humanities based on its subject scope (with emphasis on the verses of the Holy Quran), *History of Islamic Philosophy*, 2 (4), 87-118. https://hpi.aletaha.ac.ir/article_189757.html

© The Author(s).

Publisher: Ale-Taha Institute of Higher Education

DOI: https://hpi.aletaha.ac.ir/article_189757.html

Extended Abstract

Introduction

The subject of humanities in a general meaning is human, society and its individual and social behavior, and in a specific and more precise meaning in the intellectual system of Islam and with the Quranic approach, it is: "actions" and "reactions" of human; Whether external and internal actions; worldly and hereafter, external and internal; Individual and social and the like. According to this meaning, the network of human relations and actions can be drawn in at least four categories: the relationship with himself, God, other humans (and society) and with the world (nature and life).

Therefore, the subject of Islamic humanities, compared to other subjects of science, has characteristics that, in addition to distinguishing its boundaries and scope from other sciences, also require a special methodology; Because the method of solving its problems also depends on the characteristics and nature of the subject of that science. In contrast to the religious approach, there is an approach that considers the scope of human sciences to include worldly and material human issues, which we interpret as a secular approach. In this approach, the human sciences have various damages and limitations in terms of the domain of knowledge (including the domain of the subject, issues, fields, sources, method, etc.).

The issue of the domain of humanities was already discussed and published in some articles; For example, in the article " Knowledge about the subject of human sciences and its methodological requirements", Knowledge about the subject coordinates of human sciences, especially the issue of its territory, are mentioned (Ali Tabar, 2017, pp. 84-55); However, no special research has been done in the field of coordinates of human sciences such as Brind and the results of territorial studies.

Methods

In this article, documentary and library methods have been used in data collection, and rational and analytical methods have been used in judgment and proof. Documentary and library method means the use of written sources such as books, articles, treatises and the like. But the meaning of the rational method is the use of rational reasoning and explanation.

Findings

This approach to the subject of Islamic humanities and its scope has many results in the development and production of these sciences. This article tries to show the results of the mentioned basis in the nature and coordinates (quantity and quality) of Islamic humanities with a rational and descriptive method and based on the network of the mentioned relationships. Some of the findings of the current research are: monotheism in the network of human actions and relationships; The diversity of Islamic humanities concepts and issues, the diversity of Islamic humanities fields, the development of Islamic humanities fields, the diversity and abundance of epistemic resources, and the functional diversity of Islamic humanities.

Conclusion

In this article, based on a special understanding of the subject of Islamic humanities and its scope with the Quranic approach, some features and coordinates of Islamic humanities were discussed. The subject of Islamic humanities in a special religious sense and with a Quranic approach is: "actions" and "reactions" of humans; both external and internal actions; world and the afterlife, physical and spiritual; Individual and social and the like. Based on this meaning, the network of human relations and actions was expressed in at least four categories of human relations with himself, with God, with other humans (and society) and with the world (nature and environment). Accepting the epistemological domain of humanities based on the network of human relations (multiple relations) has had different results in the nature and coordinates (quantity and quality) of Islamic humanities, which the present article explains each of them as follows:

1- Monotheism in the network of actions: all human actions and relationships (with oneself, God, others, and the surrounding world) and, accordingly, all issues of human sciences must ultimately return to God.

2- Substantial diversity of concepts and problems of Islamic humanities: problems of humanities, including all kinds of cases, including: real/valid, descriptive/prescriptive, worldly/hereafter (cases related to the hereafter, resurrection, heaven and hell, purgatory, punishment, reward and eagle and...); He oversees human happiness and misery, material/spiritual, external/inner and the like.

3- The diversity of Islamic humanities disciplines; That is, from

Islamic humanities, it will include single, multi-disciplinary, inter-disciplinary, multi-disciplinary and supra-disciplinary knowledge.

4- One of the results of the mentioned field of knowledge is the development and progressiveness of the fields of Islamic humanities.

5- Development of the topic of humanities will result in diversity and abundance of knowledge sources of these sciences.

6- And finally, the functional diversity of Islamic humanities; including individual, social, civilizational, worldly, otherworldly and the like functions, are among the results of the development of the subject area of human sciences.

تبیینی از مختصات علوم انسانی اسلامی بر پایه قلمرو موضوعی - معرفتی آن (با تأکید بر آیات قرآن کریم)

رمضان علی تبار

r.alitabar@chmail.ir

۱. دانشیار گروه منطق فهم دین پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

چکیده

موضوع علوم انسانی در یک معنای کلی، انسان و جامعه و رفتار فردی و اجتماعی آن است و در معنای خاص و دقیق‌تر در منظومه فکری اسلام و با رویکرد قرآنی عبارت است از: «کنش‌ها» و «واکنش‌های» انسان، اعم از کنش‌های ظاهری یا باطنی، ملکی یا ملکوتی، جوارحی یا جوانحی، فردی یا اجتماعی و مانند اینها. بر پایه این معنا، شبکه روابط و کنش‌های انسانی را می‌توان حداقل در چهار دسته رابطه انسان با خود، با خدا، با دیگر انسان‌ها (و جامعه) و با جهان (طبیعت و زیست) ترسیم کرد. این تلقی از موضوع علوم انسانی اسلامی و قلمرو آن، نتایج زیادی در تحول و تولید این علوم دارد. مقاله پیش رو می‌کوشد با روش عقلی و نقلی و بر اساس شبکه روابط یاد شده، نتایج مبنای یاد شده را در ماهیت و مختصات (کمیت و کیفیت) علوم انسانی اسلامی نشان دهد. برخی یافته‌های این پژوهش عبارت‌اند از: توحیدمحوری در شبکه کنش‌ها و روابط انسانی، تنوع مفاهیم و مسائل علوم انسانی اسلامی، تنوع رشته‌های علوم انسانی اسلامی، توسعه‌یابندگی رشته‌های علوم انسانی اسلامی، تنوع و تکثر منابع معرفتی و تنوع کارکردی علوم انسانی اسلامی.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۹/۲۸

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۱/۱۳

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۱۱/۱۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۲/۰۱

واژگان کلیدی:

علوم انسانی، قلمرو

معرفتی، موضوع علوم

انسانی، توحیدمحوری،

توسعه‌یابندگی.

استناد: علی تبار، رمضان (۱۴۰۲). تبیینی از مختصات علوم انسانی اسلامی بر پایه قلمرو موضوعی - معرفتی آن (با تأکید بر آیات قرآن کریم).

تاریخ فلسفه اسلامی، ۲ (۴)، ۸۷-۱۱۸. https://hpi.aletaha.ac.ir/article_189757.html

ناشر: موسسه آموزش عالی آل طه

© نویسندگان.

DOI: https://hpi.aletaha.ac.ir/article_189757.html

مقدمه

موضوع علوم انسانی در یک معنای کلی، انسان و جامعه و رفتار فردی و اجتماعی آن است و در معنای خاص و دقیق‌تر (با رویکرد اسلامی - قرآنی) عبارت است از: «کنش‌ها» و «واکنش‌های» انسان، اعم از کنش‌های ظاهری یا باطنی، مُلکی یا ملکوتی، جوارحی یا جوانحی، فردی یا اجتماعی و مانند اینها (ر.ک: پارسانیا، ۱۳۹۲، ص ۲۳-۲۴؛ شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۷). با عنایت به موضوع یاد شده، قلمرو علوم انسانی را بر اساس شبکه روابط و کنش‌های انسانی، حداقل در چهار دسته روابط، یعنی رابطه انسان با خود، با خدا، دیگر انسان‌ها (و جامعه) و جهان (طبیعت و زیست) باید ترسیم کرد. این روابط و کنش‌های انسانی، اعم از کنش‌های باطنی، بیرونی، فردی، اجتماعی، نهادها، ساختارها و مانند اینها و همچنین ناظر به روابط انسان با خود، خالق، دیگران و جهان است و به تبع کنش‌ها، مبادی و پیامدهای آن را نیز در بر می‌گیرد.

توضیح اینکه علوم انسانی به لحاظ موضوع، محتوا و مسائل، حد و مرز مشخصی دارد و از این لحاظ با علوم طبیعی، ریاضیات، مهندسی و مانند اینها متفاوت است. بر اساس رویکرد متداول در مراکز آموزشی کشور، علوم انسانی دامنه وسیعی دارد و حوزه‌هایی نظیر فلسفه، الهیات، کلام، معرفت‌شناسی، عرفان، علوم اجتماعی، علوم رفتاری و مانند اینها را شامل می‌شود. این رویکرد بیشتر به لحاظ تعلیمی و آموزشی و مدیریتی است. علوم به غیر از جهات تعلیمی و آموزشی، بر اساس معیار و منطق دیگری نظیر موضوع، محتوا، روش و مانند اینها در دسته‌های مختلفی چون علوم نظری و عملی، علوم اصالی و علوم آلی، عقلی و نقلی، طبیعی و انسانی، الهی و غیر الهی، اسلامی و غیر اسلامی و نظایر آن طبقه‌بندی می‌شوند. البته طبقه‌بندی علوم اولاً امری بشری و اعتباری است، ثانیاً بر اساس نیازها و شرایط صورت می‌پذیرد، ثالثاً قابل توسعه و تحول است. معیار طبقه‌بندی علوم را می‌توان با گرانگه و محوریت موضوع تبیین کرد و سایر معیارها نظیر روش و اهداف نیز تابع موضوع‌اند، زیرا مقومات علم (رشته علمی) عبارت‌اند از: موضوع و مبادی و مسائل (حلی، ۱۴۲۳ ق، ص ۲۱۲). موضوع علم چیزی است که آن دانش از احوال و عوارض ذاتیه آن سخن می‌گوید (آخوند خراسانی، ۱۴۱۱ ق، ص ۷). لذا موضوع، عنوان جامعی است که آن علم در پیرامونش بحث و تحقیق می‌کند و مسائل آن نیز ناظر به احوال و خواص و آثار آن موضوع

است (مطهری، ۱۳۸۶، ص ۲۷؛ صدر، ۱۴۰۶، ج ۲، ص ۱۲). با عنایت به اینکه برخی علوم اعتباری، فاقد موضوع به معنای یاد شده‌اند موضوع به مثابه علت تامه در طبقه‌بندی علوم مطرح نیست بلکه به عنوان یکی از عناصر رکنی نقش محوری دارد (ر.ک: ترخان، ۱۴۰۰ الف، ص ۴۶). این تلقی از موضوع علوم انسانی، ریشه در منابع دینی و اسلامی به‌ویژه قرآن کریم دارد. در منظومه فکری اسلام، رابطه کنش‌های مختلف انسانی به صورت شبکه‌ای و در هم تنیده است و این کنش‌ها تعامل چند سویه با هم دارند، لذا از همدیگر قابل تفکیک نیستند. مثلاً کیفیت روابط بین کنش‌های ملکی و ملکوتی به گونه‌ای است که نمی‌توان مرزی بین آنها ترسیم کرد. به عبارت دیگر بر پایه انسان‌شناسی دینی و قرآنی، همان‌گونه که انسان دو ساحت مادی و مجرد دارد (سجده، ۷-۹)، کنش‌های وی نیز دارای ساحت‌های ظاهری و باطنی (ملکی و ملکوتی) است و این کنش‌ها ضمن پیوستگی خطی (دوسویه)، به لحاظ روابط چندگانه (رابطه با خود، دیگران، خدا، جهان و مانند اینها) نیز دارای ماهیت شبکه‌ای هستند. بخش عمده آیات قرآن که ناظر به توصیف ویژگی‌ها، خصلت‌ها، رفتارها و اعمال انسانی است و همچنین آیات ناظر به سنت‌های اجتماعی و آیات ناظر به باید‌ها و نبایدها ذیل این موضوع قرار می‌گیرد و در نتیجه، قرآن یکی از منابع علوم انسانی اسلامی است و بر اساس آن، دامنه این علوم نیز فراخ‌تر خواهد بود؛ لذا در علوم انسانی قرآن‌بنیان، باید به ساحت‌ها و ابعاد مختلف کنش انسانی توجه کرد.

بنابراین، موضوع علوم انسانی اسلامی در مقایسه با دیگر موضوعات علوم، ویژگی‌هایی دارد که افزون بر اینکه مرز و قلمرو آن را از سایر علوم متمایز می‌کند، روش‌شناسی خاصی را نیز می‌طلبد، زیرا روش حل مسائل آن نیز وابسته به ویژگی و ماهیت موضوع آن علم است (ر.ک: بلیکی، ۱۳۹۳، ص ۷۸-۸۴؛ پارسانیا، ۱۳۹۲، ص ۲۴-۲۸؛ شریفی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸-۱۱۷). در مقابل رویکرد دینی، رویکردی قرار دارد که گستره علوم انسانی را صرفاً شامل مسائل دنیوی و مادی بشر می‌داند که از آن به رویکرد سکولار تعبیر می‌کنیم. در این رویکرد، علوم انسانی به لحاظ قلمرو معرفتی (اعم از قلمرو موضوع، مسائل، رشته‌ها، منابع، روش و مانند اینها) دارای آسیب‌ها و محدودیت‌های مختلفی است.

مسئله قلمرو علوم انسانی در برخی آثار و منابع بررسی شد؛ مثلاً در مقاله «موضوع‌شناسی علوم انسانی و اقتضائات روش‌شناختی آن»، به مختصات موضوعی علوم

انسانی به ویژه مسئله قلمرو آن اشاره شده است (علی‌تبار، ۱۳۹۷، ص ۵۵-۸۴)؛ اما در زمینه مختصات علوم انسانی به عنوان برآیند و نتایج قلمروشناسی، پژوهش خاصی صورت نگرفته است.

پذیرش قلمرو معرفتی علوم انسانی بر اساس شبکه روابط انسانی (روابط چندگانه)، نتایج مختلفی در ماهیت و مختصات (کمیت و کیفیت) علوم انسانی دارد که از جمله می‌توان به برخی نتایج مهم نظیر توحیدمحوری در شبکه کنش‌ها و روابط انسانی و امثال آن اشاره داشت. در ادامه نتایج و برآیند قلمروشناسی را در ساحت‌هایی چون مفاهیم، قضایا، نظریه‌ها، رشته‌ها، منابع معرفتی، کارکردها و مانند اینها بررسی خواهیم کرد:

الف) توحیدمحوری در شبکه کنش‌ها و روابط انسانی و در علوم انسانی

بر اساس منظومه فکری اسلام، کنش‌ها و روابط چندگانه انسانی، دارای تعامل چندسویه و شبکه‌ای است، زیرا رابطه انسان با دیگران و جهان پیرامون، از یک سو نوعی رابطه با خود بوده و در نهایت به خود برمی‌گردد و از سوی دیگر، رابطه انسان با خدا نیز به شمار می‌آید، زیرا جهان خارجی که طرف رابطه ماست آفریده خداوند است. روابط انسان با خدا، رابطه ملکیت و مالکیت الهی است که قدرت و سلطنت مطلقه الهی را نشان می‌دهد و آنچه در اختیار انسان قرار می‌گیرد ملک خداوند است و خداوند هم مالک انسان است هم مالک آن چیزهایی که انسان مالک آنهاست (طباطبایی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۵۳). اساس و ریشه این رابطه (مالکیت) به توحید ربوبی بازمی‌گردد و از آنجا که خداوند نسبت به همه موجودات ربوبیت مطلقه دارد، بر همه چیز مالکیت خواهد داشت (رک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۳، ص ۲۴۴؛ مکارم شیرازی، بی‌تا، ج ۱، ص ۶۴). بر اساس این بیان، همه کنش‌ها و روابط انسانی (با خود، خدا، دیگران و جهان پیرامون) باید خدامدار و توحیدمحور باشد. این توحیدمحوری باید در علوم انسانی نیز امتداد یابد. توحیدمحوری در هر علمی به حسب خودش است؛ یعنی همان‌گونه که کنش‌ها در مقام هستانی و ثبوت باید خدامدار و توحیدمحور باشد در مقام تبیین (علم) و اثبات آن نیز باید توحیدمحوری لحاظ گردد. این مسئله در قضایای هنجاری، ناظر به غایت و اهداف الهی و رسیدن به غایت توحیدی است، اما در تبیین مسائل توصیفی به‌ویژه در بیان روابط علی - معلولی کنش‌های انسانی و پیامدهای آن، نقش فاعل الوهی و

توحید ربوبی باید دیده شود.

بنابراین، علوم انسانی قرآن‌بنیان، همانند قرآن کریم، به رغم تنوع مسائل و آموزه‌ها باید به یک مرجع واحد و هدف نهایی منتهی گردد. خداوند درباره قرآن کریم می‌فرماید: «الر كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ» (هود، ۱). قرآن کریم کتابی است واحد و محکم و در عین حال دارای اجزاء و تفصیل گوناگون که همه آن اجزاء و فصل‌ها به اصلی واحد برمی‌گردد، زیرا روح واحد در کالبد تمامی آن آیات دمیده شده و همه آیات در مقام افاده آن حقیقت و هدف واحد است که همان توحید باشد. توحید خالص باعث می‌شود آدمی در هر یک از مراتب عقاید و اخلاق و اعمال، همان را داشته باشد که کتاب الهی از انسان‌ها خواسته و به آن دعوت کرده است. همچنان که آنچه قرآن کریم از این مراتب و از اجزاء آن بیان داشته هیچ یک را بدون توحید خالص تحقق‌پذیر نمی‌داند (رک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۱۳۶-۱۳۸؛ مکارم، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۰). خداوند در سوره هود ضمن دعوت به توحید و استغفار: «أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ... وَأَنْ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا...» (هود، ۲ و ۳) خود را مرجع و ملجأ همه انسان‌ها معرفی می‌کند: «إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (هود، ۴) که ناظر به سریان توحید در زندگی و حیات انسانی است (رک: مکارم، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۳). بر این اساس، توحیدمحوری در شبکه کنش‌ها و روابط انسانی، این معناست که همه کنش‌ها و روابط انسانی (با خود، خدا، دیگران و جهان پیرامون) و به تبع آن، همه مسائل علوم انسانی باید در نهایت به خداوند برگردد.

ب) تنوع ماهوی مفاهیم و مسائل علوم انسانی

با توجه به انواع کنش‌ها و روابط مختلف انسانی، با مفاهیم و مسائل مختلفی در حوزه علوم انسانی مواجه‌ایم.

برخی مفاهیم علوم انسانی ناظرند به کنش‌ها و اعمال ارادی و اختیاری. کنشگر در فعل ارادی هدفمند و آگاهانه است. اعمال ارادی شامل اعمال طبیعی و زیستی مثل راه رفتن و خوردن و آشامیدن و مانند اینهاست. این افعال مابازای خارجی داشته و خود اموری حقیقی و خارجی‌اند و مفاهیم ناظر به این موضوعات، حقیقی و ماهوی‌اند. برخی دیگر از موضوعات علوم انسانی از سنخ مفاهیم انتزاعی و فلسفی‌اند، مثل موضوع علیت، معلولیت،

عامل، فاعل و مانند اینها. مفاهیم ارزشی و اخلاقی از این سنخ‌اند. دسته سوم، از سنخ مفاهیم اعتباری و قراردادی‌اند که از اعمال خارجی و حقیقی انتزاع می‌شوند که گویای روابط اجتماعی با دیگران می‌باشند و مابازای خارجی ندارند. این‌گونه مفاهیم که بیشتر در روابط اجتماعی انسان با دیگران و به منظور مهیا کردن شرایط زندگی اعتبار می‌شوند در خارج مابازایی ندارند و وابستگی ذهنی و ارزشی به انسان و تمایلات او دارند. مفاهیمی مانند ریاست کردن، اطاعت کردن، پس‌انداز کردن، مالیات دادن، رأی دادن، وام گرفتن، دزدی، ربا، زنا، مجازات کردن، صدقه دادن، انصاف، عدالت ورزیدن، ظلم کردن، حتی مکالمه و گفتگو^۱، بی‌احترامی کردن، نماز خواندن و مانند اینها از سنخ مفاهیم اجتماعی و اعتباری‌اند (رک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۳) و می‌توان ادعا کرد که آنچه از رفتارهای ارادی انسان خصوصاً در زندگی اجتماعی مد نظر است غالباً همین‌گونه رفتارها هستند. حتی در برخی موارد، هیچ حقیقت خارجی و عینی که این معانی اعتباری به آنها الصاق شوند نیز وجود ندارد و منظور از رفتار ارادی تنها یک امر ذهنی و اعتباری صرف است، مثل تعهد دادن، قرارداد بستن، استعفا دادن، خرید و فروش، عرضه و تقاضا، افزایش قیمت. انسان نه تنها به رفتار خود، بلکه به همه اموری که به گونه‌ای متعلق خواست و افعال او قرار می‌گیرند مفاهیمی اعتباری اعطا می‌کند که در خارج مابازایی ندارند (میرنصیری و ساجدی، ۱۳۹۶، ص ۲۸-۶). بیشتر زندگی انسان بر اساس همین ادراکات مخصوصاً اعتبارات اجتماعی شکل می‌گیرد. بنابراین زندگی بدون این اعتبارات، در حقیقت زندگی انسانی نخواهد بود (طباطبایی، ۱۳۸۸، ص ۵۶-۵۴).

مثلاً کنش‌ها و رفتارهای جنسی، درگام اول مابازای خارجی داشته و خود اموری حقیقی و خارجی‌اند و نتایج طبیعی داشته و مفاهیم ناظر به این موضوعات، حقیقی و ماهوی‌اند. برخی نتایج آن، بر اساس اهداف انسانی، مناسب و مطلوب است و برخی نتایج آن

۱. آنچه حقیقتاً در خارج وجود دارد صرفاً یکسری حرکات لب و دهان و زبان است و اصواتی که از دهان خارج می‌شود. بنابراین از این جهات «مکالمه و گفتگو» صدق نمی‌کند بلکه انسان‌ها به خاطر ضرورت ارتباط با دیگر هم‌نوعان و تشکیل اجتماع، دیدند که ارتباط نیاز به تفهیم و مفاهمه دارد و در نتیجه دست به خلق و اعتبار زبان و واژگان زدند که نتیجه حقیقی آن همین تفهیم و مفاهمه است. بنابراین «گفتگو» عنوانی نیست که مابازایی در خارج داشته باشد (رک: طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۱۴۷-۱۴۹).

نامطلوب. عقلاً با توجه به اهداف خاص، نسبت به کنش‌های مناسب و نامناسب مفاهیم ارزشی، مثل خوب، بد، زشت، زیبا و مانند اینها انتزاع می‌کنند که این از مفاهیم انتزاعی ارزشی است. گام سوم ناظر به مفاهیم اعتباری و قراردادی است؛ مثلاً برای کنش‌های جنسی مناسب و ضابطه‌مند و به خاطر مصالح اجتماعی مترتب بر آن، عنوان «نکاح» و برای روابط نامناسب (بدون ضابطه) که باعث بی‌نظمی واقعی در جامعه و در نهایت به از هم گسیختگی واقعی آن منجر خواهند شد عنوان «زنا» را وضع کرده‌اند (رک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۵، ص ۱۳-۱۸ و ج ۸، ص ۵۳-۵۸). بنابراین، محقق علوم انسانی هم با «علیت حقیقی» (رابطه‌ای عینی و حقیقی) سر و کار دارد و هم از رابطه «علیت اعتباری» سخن به میان می‌آورد. اما اینکه گفته می‌شود: «مقامات و عناوین اجتماعی عموماً اعتباری و تابع قراردادند و همچنین روابط میان این مقامات و عناوین و میان اعمالی که نتیجه می‌دهد و همچنین روابط میان این مقامات و عناوین و میان نتایج و آثاری که در اجتماع دارند همه و همه اعتباری و قراردادی است» (طباطبایی، ۱۳۸۷، ص ۸۹؛ همچنین رک: همو، بی‌تا، ج ۷، ص ۱۷۰ و ج ۸، ص ۵۳ و ج ۳، ص ۱۲۹) ناظر به مرحله دوم و سوم است. بنابراین، مفاهیم علوم انسانی نه صرفاً از حقایق محض‌اند و نه از اعتباریات محض، بلکه تلفیقی از حقایق و انتزاعیات و اعتباریات‌اند.

با توجه به تنوع مفاهیم موضوعی و محمولی در علوم انسانی، مسائل و قضایای آن نیز به لحاظ ماهیتی متنوع و متکثرند. قضایای علوم انسانی به لحاظ ماهیتی به دو دسته توصیفی و توصیه‌ای قابل تقسیم‌اند. مراد از قضایای توصیفی، اعم از اخباری و گزارشی و تشریحی و هست‌هاست، مانند رابطه عرضه و تقاضا در اقتصاد که از احکام گزارشی بوده و ناظر به «هست‌ها» و «نیست‌ها» است؛ یعنی توصیف می‌کنند ولی تجویز نمی‌کنند. مراد از گزاره‌های توصیه‌ای، احکام و قضایای بایستی‌اند؛ یعنی باید‌ها و نبایدها؛ یا قضایای تجویزی، حقوقی، تہذیبی، ارزشی و اخلاقی؛ یعنی شایدها و نشایدها و مانند اینهاست. بنابراین بر اساس رویکرد مطلوب، مسائل علوم انسانی، هم ریشه در حقایق دارند و هم از سنخ امور اعتباری و فرهنگی‌اند؛ از این رو از آن به رویکرد ترکیبی و تلفیقی، تعبیر می‌شود.

به عبارت دیگر، مسائل و قضایای علوم انسانی به لحاظ ماهوی و با توجه به موضوع آن (کنش انسانی، مبادی و پیامدها) قلمرو گسترده‌ای دارد و مشتمل است بر انواع قضایا که عبارت‌اند از: حقیقی یا اعتباری، توصیفی یا تجویزی، دنیوی یا اخروی (قضایای ناظر به

آخرت، معاد، بهشت و جهنم، برزخ، عذاب، ثواب و عقاب و...)، ناظر به سعادت و شقاوت انسان، مادی یا معنوی، ظاهری یا باطنی و مانند اینها. به عبارت دیگر، با توجه به دامنه موضوع علوم انسانی (کنش‌ها، مبادی، پیامدها و ظرف آن و...) مسائل آن هم از سنخ حکمت نظری‌اند و هم از سنخ حکمت علمی و هم از سنخ حقیقی‌اند و هم اعتباری. مثلاً برخی مسائل علوم انسانی نظیر مسائل روان‌شناسی رشد و روان‌شناسی شخصیت از سنخ امور حقیقی‌اند و اغلب علوم انسانی مثل فقه و حقوق و امثال آن اعتباری‌اند. قضایا و مسائل اعتباری و انشائی با توجه به معقول ثانی فلسفی بودن مفاهیم آن، به مسائل حقیقی و توصیفی قابل ارجاع‌اند و بر اساس آن، قابلیت صدق و کذب دارند و صدق و کذب قضایای انشائی، مطابقت آنها با نفس‌الامر است. به عبارت دیگر، «گزاره‌های اعتباری از آن جهت که مبتنی بر معقولات ثانی فلسفی و اعتبار آنها برای تحقق زیست انسانی است صادق یا کاذب دانسته می‌شوند... اعتباری بودن یک علم به معنای نابرخورداری آن علم از قضایای توصیفی نیست زیرا می‌توان کشف قواعد و قوانین حاکم بر رفتار انسان را از که سنخ گزاره‌های توصیفی‌اند بر عهده حکمت عملی دانست. کشف قواعد و قوانین رفتار انسانی، اگرچه واقعیاتی از واقعیات خارجی است، آنچه در علوم انسانی به عنوان موضوع لحاظ شده است، جنبه اعتبار است نه واقعیت خارجی آن» (ترخان، ۱۴۰۰، ص ۴۶). در مقابل این دیدگاه، مکاتب مختلفی وجود دارد؛ مثلاً بر اساس پارادایم پوزیتیویستی، تمامی قلمرو علوم انسانی، عینی و طبیعی است (رک: چالمرز، ۱۳۷۹، ص ۱۰-۱۱؛ هاملین، ۱۳۷۴، ص ۱۲۲؛ گیلیس، ۱۳۸۱، ص ۲۲؛ حبیبی و شجاعی شکوری، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵-۱۴۰) یا پارادایم تفسیری، قلمرو علوم انسانی را امری کاملاً ذهنی و درونی می‌داند (رک: ایمان، ۱۳۹۱، ص ۶۲؛ ریتزر، ۱۳۸۲، ص ۵۶ و ۳۱۶). تفاوت دو قلمرو در این است که قلمرو عینی و طبیعی کاملاً مستقل از امور فرهنگی و ارزشی‌اند؛ برخلاف قلمرو ذهنی و درونی که امری ارزش‌بار بوده و وابسته به امور فرهنگی‌اند.

اعتباریات انسانی، پل ارتباطی بین دو حقیقت تکوینی

مفاهیم و مسائل علوم انسانی افزون بر اینکه تلفیقی از حقایق و اعتباریات‌اند به مثابه پل ارتباطی بین دو حقیقت تکوینی یعنی حیات دنیوی و حیات اخروی عمل می‌کند. به عبارت دیگر، اعتباریات انسانی افزون بر اینکه ریشه در حقایق دنیوی (طبیعت و فطرت) انسانی

دارند پل ارتباطی بین حیات دنیوی و حیات اخروی است. مراد از حقایق دنیوی و طبیعت انسانی، تنها طبیعت بیرونی و عالم حیوانات، نباتات یا جمادات نیست. انسان هم در ابتدا و در اصل موجودی طبیعی است و قوا، جهاز طبیعی و غرایز وی مهم‌ترین نمود طبیعت در زندگی انسان است؛ اما از سوی دیگر انسان همواره بر اساس طبیعت و بر اساس آنچه که خود آفریده زندگی می‌کند. فرهنگ همان آفریده ثانوی انسان است که با آن زندگی می‌کند و نیازهای خود را برآورده می‌سازد. بنابراین، اساس پیدایش و قوام اعتباریات، نیازهای زندگی انسانی است. علوم انسانی در حقیقت با توجه به حیات طبیعی و فطری بشر به مطالعه قلمرو اعتبارات می‌پردازد. انسان تصورات و مفاهیم و ارزش‌ها و باورهایی می‌سازد تا به مقصود دنیوی خود برسد (رک: مصلح، ۱۳۹۱، ص ۱۶).

ساحت طبیعی و تکوینی انسان دارای قوای فعاله است که منشأ کنش‌های طبیعی است البته این کنش‌ها بر اساس ادراکات اعتباری صورت می‌گیرد. کنش‌ها و اعمال انسانی دو دسته‌اند: یکی ارادی و دیگری غیر ارادی؛ مثلاً در تأمل ابتدایی، میان فعالیت دستگاه داخلی تغذیه و گوارش و میان سخن گفتن و نگاه کردن و غذا خوردن تفاوت جدی وجود دارد، زیرا در قسم اول وجود یا عدم وجود آگاهی، تأثیری در عمل ندارد، ولی در قسم دوم با از میان رفتن علم، وجود فعل از میان می‌رود (رک: طباطبایی، ۱۳۶۴، ص ۲۲۵). فعل اولی از سنخ رفتار کاملاً طبیعی است و دومی از سنخ طبیعی - اعتباری (فرهنگی). کار دستگاه گوارش کاملاً طبیعی است در حالی که عمل غذا خوردن اولاً و بالذات کنشی طبیعی است، اما شاکله و صورت آن، اعتباری و فرهنگی است.

دو قلمرو امور حقیقی دنیوی و امور اعتباری از هم جدا بوده و ریشه امور اعتباری و ادراکات متعلق به آن در حقایق و طبیعت انسانی است؛ یعنی امور اعتباری بر اساس ساختمان و قوای طبیعی انسان شکل گرفته‌اند. انسان موجودی حقیقی و طبیعی است که بدون وجه فرهنگی و اعتباریات نمی‌تواند ادامه حیات دهد. بنابراین انسان موجودی طبیعی - فرهنگی است که هم وجهی حقیقی و طبیعی دارد و هم وجهی فرهنگی - تمدنی. انسان در پیدایش حقیقت و طبیعت خودش نقشی ندارد، اما قلمرو اعتباریات را خود ساخته است. طبیعت بدون انسان هم وجود داشته؛ انسان با همه آثارش از طبیعت است و باز بدان بازمی‌گردد. از سوی دیگر قواعد و قوای طبیعت بر انسان هم حاکم است و انسان هرگز از

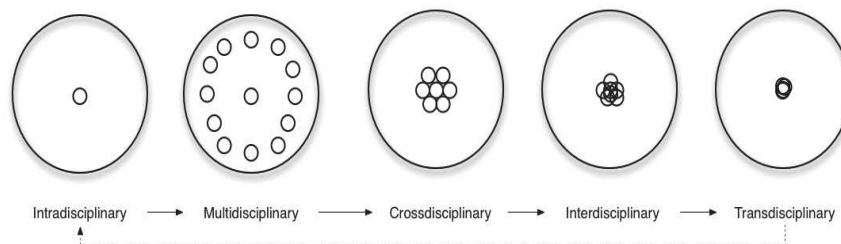
دایره قوا و قواعد طبیعت خارج نمی‌شود. حتی ریشه و اساس اعتباریات هم طبیعت و فطرت انسانی است؛ یعنی انسان بر اساس نیازهایی که به طور طبیعی و فطری دارد و بر اساس قوایی که طبیعت در اختیار او قرار داده، آفریننده امور اعتباری می‌شود (مصلح، ۱۳۹۲ب، ص ۶۲۷؛ مصلح، ۱۳۹۲الف، ص ۲۹ و ۳۴).

طرف دیگر اعتباریات انسانی، حیات اخروی به مثابه مقصد نهایی انسان است که از سنخ حقیقت و تکوین است. این مقصد از دو حال خارج نیست: یا به کمال و سعادت نهایی (قرب الهی) می‌انجامد یا به شقاوت (بعد الهی) که خود، امری تکوینی است. این مقصد، محصول کنش‌ها و اعتبارات انسانی است. برایند کنش‌ها و اعتبارات دینی، کمال و سعادت نهایی است، زیرا بر اساس اعتبارات دینی، هم حیات دنیوی انسان مورد توجه است و هم حیات اخروی به مثابه کمال و سعادت نهایی. در حالی که اعتبارات غیر دینی (سکولار و غیر دینی)، هرچند در مقام اثبات، حیات اخروی در آن محذوف و مغفول است اما در مقام ثبوت، نه تنها حیات دنیوی را آباد نمی‌کند حیات اخروی و مقصد نهایی آن، شقاوت و بعد الهی خواهد بود. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ» (شورا، ۲۰). ر.ک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۱۸، ص ۴۰؛ مکارم شیرازی، بی‌تا، ج ۲۰، ص ۴۱۸-۴۲۲). بر اساس این آیه، توجه به دنیا و هدف قرار دادن آن، سبب محرومیت کامل از آخرت است. این آیه تشبیه و کنایه‌ای است مبنی بر اینکه «انسان‌ها همگی زارع‌اند و این جهان مزرعه ماست؛ اعمال ما بذره‌های آن، و امکانات الهی بارانی است که بر آن می‌بارد، اما این بذرها بسیار متفاوت است؛ بعضی محصولش نامحدود و جاودانی و درختانش همیشه خرم و سرسبز و پر میوه، بعضی دیگر، محصولاتش بسیار کم، عمرش کوتاه و زودگذر، و میوه‌هایش تلخ و ناگوار است» (مکارم شیرازی، بی‌تا، ج ۲۰، ص ۴۲۱)؛ لذا انسان در مقام واقع و ثبوت، چه بخواهد چه نخواهد نتایج کارش را در آخرت خواهد دید: «الدنيا مزرعة الآخرة»؛ دنیا کشتزار و مزرعه آخرت است (دیلمی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱، ص ۸۹؛ ابن‌ابی‌جمهور احسانی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ص ۲۶۷، ح ۶۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۰۷، ص ۱۰۹). بنابراین، انسان هرچند طبیعت خودش را نساخته و خود بخشی از طبیعت است، با کنش‌های ارادی خود، بخشی از حقیقت دنیایی و اخروی خود را

می‌سازد. به عبارت دیگر، انسان با فطرت الهی متولد می‌شود و با اعمال و رفتارش می‌تواند این فطرت را شکوفا کرده و به کمال نهایی خود برساند یا آن را در حد غرایز حیوانی تقلیل دهد. این حقیقت و شاکله، محصول کنش‌های انسانی است و کنش‌های انسانی به وسیله اعتبارات، سمت و سو می‌گیرد. بدیهی است اعتبارات دینی در کمال و سعادت دنیوی و اخروی نقش جدی خواهد داشت.

ج) تنوع رشته‌های علوم انسانی اسلامی

ارکان هر علمی عبارت است از موضوع و مبادی و مسائل (رک: ابن‌سینا، ۱۴۰۴ ق، ص ۱۵۵). بر اساس تعریف علوم انسانی و قلمرو معرفتی آن، همهٔ مسائل آن ناظرند به احوال کنش انسانی، مبادی و نتایج آن. به عبارت دیگر، همهٔ آنچه در علوم انسانی به آنها می‌پردازند از احوال و عوارض کنش و روابط انسانی‌اند. علوم انسانی در کلیتش موضوع واحدی دارد که جامع موضوعات خرد و کلان در حوزه علوم انسانی است و بر اساس همین موضوعات، علوم انسانی به رشته‌ها و شاخه‌های مختلف تقسیم می‌شود و ربط و نسبت این رشته‌ها در موضوع کلی و اصلی است و اشتراک رشته‌ها و شاخه‌های علوم انسانی، از سنخ اشتراک معنوی. علی‌رغم اینکه هر رشته علوم انسانی، موضوع و مسائل خاصی دارد، همه آنها در موضوع جامع (کنش‌ها، مبادی و پیامدهای آن) مشترک‌اند و ذیل موضوع واحد و عنوان عام علوم انسانی قرار می‌گیرند. انواع روابط انسانی و قلمرو گستردهٔ آن به عنوان موضوع علوم انسانی، منشأ شاخه‌ها و رشته‌های مختلفی در این حوزه شده است؛ مثلاً موضوع قدرت و حکومت برای رشته علوم سیاسی، ثروت و مال برای رشته علم اقتصاد، موضوع روح و روان و رفتار برای دانش روان‌شناسی، موضوع زبان برای زبان‌شناسی، موضوع تکالیف برای علم فقه و مانند اینها که بیشتر جنبه تکرار شده‌ای دارند. در کنار این، موضوعات و مسائلی مطرح شد که برای بررسی و مطالعه آنها دو یا چند تخصص و رشته علمی لازم است که از آن به بینارشته‌ای، میان‌رشته‌ای و چندرشته‌ای اطلاق می‌شود. برخی دانش‌ها نیز با نگاه فرانگرانه و بیرونی به مطالعه رشته‌ها می‌پردازند که به آن، دانش‌های فرارشته‌ای (see: Hadorn, 2008, p. 19) اطلاق می‌کنیم:

۱. تنوع دانش‌های تک‌رشته‌ای (درون‌رشته‌ای) در علوم انسانی اسلامی

نگاه «درون‌رشته‌ای»^۱ یا تک‌رشته‌ای، به معنای رشته‌های مستقل و علوم تخصصی، به گذشته‌های دور حتی یونان باستان بازمی‌گردد، اما در دوره مدرن، هم رشته‌های مختلفی به وجود آمد و هم رمز رشته‌ها در قالب موضوعاتی همچون علوم انسانی و طبیعی مشخص شد و ذیل هر یک از این بخش‌ها نیز شاخه‌ها و رشته‌های خاصی به وجود آمد. در گذشته دور، به دلیل بساطت و سادگی حوزه‌های علمی و محدود بودن آن، یک فرد می‌توانست در زمینه‌های مختلف تخصص کسب کند. اما در دنیای مدرن با توجه به تخصصی شدن علوم، این امر مشکل و بعضاً ناممکن شد، لذا دانش‌ها هر کدام به حوزه مطالعاتی خاصی اختصاص یافتند و دانش‌های تک‌رشته‌ای، درون‌رشته‌ای و منفرد به معنای امروزی آن شکل گرفت.

برخی از علوم درون‌رشته‌ای و منفرد عبارت‌اند از: علوم اجتماعی (مثل اقتصاد، مدیریت، سیاست، جامعه‌شناسی و مانند اینها)، علوم رفتاری، علوم ارزشی (اخلاق)، علوم تکلیفی (فقه)، علوم دین‌شناختی (دین‌شناسی علمی)^۲ علوم سلوکی (عرفان عملی)، علوم ادبی (ادبیات و...)، علوم هنری (اعم از نقاشی، طراحی، کاریکاتور، مجسمه‌سازی، عکاسی،

1. intradisciplinary

۲. دین‌شناسی به دو معناست. در یک معنا دین به مثابه یک پدیده بشری و فرهنگی (و دینداری) دیده می‌شود و امروزه دین‌شناسی علمی یا تجربی از این قسم است و این معنا از دین‌شناسی از سنخ علوم انسانی است؛ در حالی که در دین‌شناسی به معنای دیگر (غیر تجربی)، دین به عنوان یک امر بشری دیده نمی‌شود بلکه دین خاستگاه الهیاتی داشته و برخاسته از مشیت تکوینی و تشریحی الهی است؛ از این رو دین‌شناسی به معنای دوم از سنخ هستی‌شناختی، خداشناختی و الهیاتی است.

چاپ، تئاتر، موسیقی و آهنگ‌سازی، شعر، داستان، فیلم، سینما، معماری و مانند اینها) و ... . این رشته‌های منفرد، نظریه‌محور بوده و دیگر مسائل از حیثه بررسی آن خارج‌اند. البته رشته‌ها معمولاً به رشته‌های فرعی تقسیم می‌شوند که ممکن است رشته‌های فرعی نیز خود، تکرارشته‌ای و منفرد باشند یا به بینارشته‌ای تبدیل شوند.

بنابراین، علوم تکرارشته‌ای و منفرد، تا مدت‌ها به فعالیت خود ادامه دادند که با توجه به پیچیدگی واقعیت‌های انسانی و انضمامی، مرز میان این رشته‌ها شکسته شد و موضوعات جدید تکوّن و تحقق یافت که نمی‌توان به‌سادگی آنها را درون یک رشته بررسی کرد. در کنار این رشته‌ها به دانش‌های بینارشته‌ای، میان‌رشته‌ای، چندرشته‌ای و فرارشته‌ای توجه شد. البته دانش‌های تکرارشته‌ای در علوم انسانی موجود محدودند اما با توجه به قلمروشناسی مطلوب (ناظر به روابط چهارگانه انسانی)، تکرارشته‌های علوم انسانی اسلامی، دامنه بسیار گسترده‌ای داشته و با توجه نیازها و ضرورت‌های فردی و اجتماعی، متزاید و توسعه‌یابنده نیز هستند زیرا با رشد و توسعه روابط جوانحی و جوارحی انسان، مسائل معرفتی نیز توسعه می‌یابد و از این طریق، شاخه‌ها و رشته‌های علوم انسانی اسلامی نیز توسعه و افزایش خواهد یافت.

۲. تنوع دانش‌های بینارشته‌ای و فرارشته‌ای در علوم انسانی اسلامی

از دیگر نتایج مطالعه قلمرو علوم انسانی این است که این مجموعه علوم، افزون بر قلمرو درون‌رشته‌ای و محصور در موضوع خاص، منشأ مطالعات متعدد تلفیقی و ترکیبی نیز شده است که امروزه از آن با عناوین مختلفی^۱ یاد می‌کنند که اصطلاحات رایج آن عبارت‌اند از: مطالعات «بینارشته‌ای»، «میان‌رشته‌ای»، «چندرشته‌ای»^۲ و «فرارشته‌ای» (See: Herron, 2002, p.)

۱. مرزشکنی، آمیزش رشته‌ای، روش‌های ترکیبی، مطالعات جامع، مطالعات تلفیقی، مطالعات میان‌رشته‌ای، مطالعات فرارشته‌ای، میان‌رشته‌ای ابزاری و میان‌رشته‌ای مفهومی، میان‌رشته‌ای وسیع و میان‌رشته‌ای محدود، میان‌رشته‌ای نظری، تحقیق دسته‌جمعی، مطالعه مسئله‌محور، علوم دورگه، علوم رابط، علوم مرزی.

boundary crossing, cross-fertilization, analytic methodology, interdisciplinarity, interdisciplinary synthesis, interdisciplinary fields, interdisciplinary studies, integrative research, interdisciplinary team, antidisciplinary, polydisciplinary, post-disciplinary, pre-disciplinary, problem-focused research, hybrid sciences, boundary sciences.

2. polydisciplinary & multidisciplinary

8 & 5).^۱ در مقاله پیش رو به رغم تفاوت ظریف اصطلاحات «بینارشته‌ای»، «میان‌رشته‌ای» و «چندرشته‌ای»،^۲ ما آنها را به یک معنا تلقی می‌کنیم و بیشتر از اصطلاح رایج «بینارشته‌ای» استفاده خواهیم کرد. مراد از مطالعات بینارشته‌ای، تلفیق و ترکیب حداقل دو رشته برای حل یک مسئله یا نیل به هدف خاص می‌باشد. تمایز این دانش‌ها در برابر دانش‌های رایج (درون‌رشته‌ای) در این است که دانش‌های تلفیقی به تبیین موضوعی می‌پردازد که فهم و بررسی آن مستلزم بهره‌گیری از چند رشته است. به عبارت دیگر، میان‌رشته‌ای از چند منبع تغذیه می‌کند، زیرا برخی واقعیت‌های انسانی و اجتماعی امری ذواب‌عده و پیچیده و متکثرند و این پیچیدگی به خاطر وجود ابعاد، زوایا، سطوح، لایه‌ها، مراتب و ظهورات مختلف در برخی پدیده‌هاست؛ مثلاً مسائل ناظر به آینده، وجوه مختلفی چون سیاسی، اقتصادی، مدیریتی، فرهنگی و مانند اینها دارند که هر کدام نیز در حوزه‌های دیگر تأثیرگذارند. به

1. transdisciplinarity

۲. اصطلاح «بینارشته‌ای» (cross-disciplinary) یا «بینارشتگی» (cross-disciplinarity) ناظر به تلفیق و ترکیب دو رشته است که با این اختلاط (Cross-fertilization)، ضمن شناسایی و حل مسائل مشترک، به خلق ایده‌های جدید منجر شود. مثلاً تلفیق روان‌شناسی و فلسفه به منظور مطالعه پیرامون ذهن و روان از سنخ بینارشته‌ای است. «میان‌رشته‌ای» (inter-disciplinary) ناظر بر ترکیب و تلفیقات بیش از دورشته‌ای است، لذا از آن به «چندرشته‌ای» نیز تعبیر می‌کنند. این حوزه مطالعاتی مستلزم اتخاذ یک متدولوژی مشترک در حل مسئله یا تبیین یک موضوع کلی (با مؤلفه‌هایی از رشته‌های مختلف و متنوع) است. بینارشته‌ای بر دو وجهی بودن ارتباطات علمی دلالت دارد؛ میان‌رشته‌ای بر چند وجهی بودن آن. محصول و نتیجه مطالعات میان‌رشته‌ای معمولاً مستقل از دانش‌های مادر بوده و فی‌نفسه و امدار رشته خاصی نیست. به عبارت دیگر در بینارشته‌ای، دو رشته با حفظ استقلال خویش و با التزام هر کدام به قواعد و اصول خاص خود، به حل یک مسئله می‌پردازند و سهم هر کدام در نتیجه و محصول به دست آمده تا حدودی مشخص است؛ مثلاً در تلفیق فلسفه و روان‌شناسی در بررسی پدیده ذهن، اولاً نقش و سهم هر کدام مشخص است (فلسفه به هستی‌شناسی ذهن می‌پردازد و روان‌شناسی به کنش‌های آن)، ثانیاً هر کدام به قواعد و اصول خاص خود پایبندند، در حالی که در مطالعات «میان‌رشته‌ای» استقلال دانش‌ها کمتر می‌شود و در نهایت، سهم و نقش هر کدام هم مشخص نخواهد بود، زیرا تلفیق و ترکیب دانش‌ها در مطالعات «میان‌رشته‌ای» شبیه ترکیب حقیقی است. مثلاً مطالعات آینده‌پژوهی از این قسم است که در آن، از رشته‌های مختلفی نظیر فلسفه، علوم سیاسی، مدیریت، اقتصاد و امثال آن بهره می‌گیرند و محصول آن، چیزی غیر از این رشته‌هاست (ر.ک: برایسون، ۱۳۹۱، ص ۴۲).

عبارت دیگر، دانش‌های «بینارشته‌ای» (یا «میان‌رشته‌ای» و «چندرشته‌ای») به مطالعه و فهم و بررسی موضوع خاص که مستلزم بهره‌گیری از چند رشته است می‌پردازد.

امروزه از جمله مطالعات بینارشته‌ای در علوم انسانی، علوم شناختی (مرکب از: فلسفه، فلسفه ذهن، زبان‌شناسی، روان‌شناسی، انسان‌شناسی، هوش مصنوعی و عصب‌شناسی و مانند اینها)، آتروپولوژی (مرکب از مردم‌شناسی فرهنگی، مردم‌شناسی تجربی، فسیلی و مانند اینها) و آینده‌پژوهی (مرکب از: علوم سیاسی، تاریخ، روابط بین‌الملل، ادبیات، اقتصاد، روان‌شناسی، علوم اجتماعی و مانند اینها) است. برخی از مطالعات بینارشته‌ای نظیر علوم شناختی، از سنخ بینارشته‌ای تفصیلی‌اند. در مطالعات بینارشته‌ای ممکن است یک رشته در رأس هرم قرار گیرد و در حل مسئله مورد نظر به رشته‌های دیگر جهت دهد. مثلاً در مطالعات علوم شناختی، فلسفه در رأس هرم قرار دارد.

دانش‌های فرارشته‌ای^۱ با نگاه فرانگر و بیرونی، یک یا چند رشته را مطالعه می‌کنند. نسبت «رشته» و بینارشته‌ای با «فرارشته»، مثل عکاسی یا فیلمبرداری از راه دور یا نزدیک است. فرارشته‌ای، مانند عکاسی از فاصله دور است و رشته و بینارشته‌ای، عکاسی از فاصله نزدیک، با این تفاوت که در رشته‌ها، از فاصله نزدیک به یک موضوع می‌پردازد اما در بینارشته‌ای، مطالعه از فاصله نزدیک، چند موضوع را همزمان مورد مطالعه قرار می‌دهد. فلسفه‌های مضاف به علوم انسانی از سنخ علوم فرارشته‌ای‌اند؛ مثلاً «روش‌شناسی علوم انسانی» از این لحاظ که با نگاه بیرونی به مطالعه روش‌های علوم انسانی می‌پردازد یک فرارشته است و به لحاظ اینکه با چندین موضوع و رشته (فلسفه، معرفت‌شناسی، منطق، هرمنوتیک و مانند اینها) سر و کار دارد دانش بینارشته یا چندرشته‌ای محسوب می‌شود.

برخی موضوعات و مسائل معرفتی هرچند از سنخ بینارشته‌ای نیستند به دو یا چند علم مربوط می‌شوند که در این صورت معمولاً رویکرد غالب مد نظر قرار خواهد گرفت؛ مثلاً موضوع علم کلام به یک لحاظ مبدأ و معاد است که در این صورت از سنخ علوم انسانی نخواهد بود و به لحاظ اینکه ناظر به باورها و عقاید و مسائل ایمانی انسان است می‌تواند ذیل علوم انسانی نیز جای گیرد یا مثلاً اگر گفتیم موضوع علوم انسانی، انسان و کنش بمعنی

الاعم (رفتار، منش، گرایش، دانش با ویژگی آگاهانه یا نیمه آگاهانه و ارادی یا نیمه ارادی) است در این صورت باید تکلیف خود را با علوم بینارشته‌ای نظیر روان‌شناسی شخصیت، روان‌شناسی رشد، علوم شناختی و مانند اینها مشخص کنیم. در این‌گونه موارد، محور غالب باید مد نظر قرار گیرد. در مثال دوم، با توجه به غلبه مسائل ناظر به کنش انسانی، بیشتر دانش‌های بینارشته‌ای از سنخ علوم انسانی خواهند بود. در مقابل در علوم بینارشته‌ای اگر غلبه با علوم طبیعی نظیر فیزیولوژی و بیولوژی انسانی باشد، هرچند با انسان سر و کار دارند کمترین ارتباط را با موضوع انسان بما هو انسان یا کنش‌های ارادی و آگاهانه وی دارد مثل علوم پزشکی؛ لذا در قلمرو علوم انسانی قرار ندارد.

با توجه به تنوع رشته‌ها، بینارشته‌ها و فرارشته‌ها، استقرار تام صورت نگرفته است و سعی شده به امهات رشته‌ها اشاره شود، لذا برخی رشته‌ها در این دسته‌بندی نیامده‌اند مثل علم ترافیک، کتابداری، حسابداری و مانند اینها که به گونه‌ای از رشته‌های علوم انسانی یا از دانش‌های بینارشته‌ای‌اند.

۳. تنوع و تکرر علوم انسانی اسلامی مضاف به دیگر علوم (به‌ویژه علوم طبیعی)

علوم انسانی اسلامی افزون بر تنوع رشته‌ای و بینارشته‌ای، قابلیت اضافه به دیگر علوم را نیز دارند که آن را علوم انسانی مضاف اطلاق می‌کنیم. علوم انسانی مضاف چند قسم است: مضاف به امور و مضاف به علوم. قسم اول مثل فقه هنر، اخلاق هنر، اقتصاد هنر، اخلاق سیاست، اخلاق پزشکی، اخلاق پرستاری، روان‌شناسی جنگ، روان‌شناسی ورزش و مانند اینها. در قسم دوم نیز دو دسته علوم انسانی مضاف وجود دارد: علوم انسانی به یکی دیگر از رشته‌های علوم انسانی اضافه شود، مثل روان‌شناسی اقتصاد، جامعه‌شناسی فقه، اخلاق علم، تاریخ علوم انسانی. یا مضاف به دیگر علوم (به‌ویژه علوم طبیعی) که در اینجا بیشتر ناظر به علوم انسانی مضاف به علوم طبیعی و امثال آن است. علوم انسانی مضاف به علوم طبیعی و مهندسی مثل اقتصاد مهندسی، روان‌شناسی پزشکی، اخلاق مهندسی، جامعه‌شناسی مهندسی، روان‌شناسی مهندسی، مدیریت مهندسی، مدیریت صنعتی و مانند اینها. این نتایج اختصاصی به قلمروشناسی بر اساس مبنای ما ندارد اما وجه اسلامیت این علوم را می‌توان بر اساس مبنای مطلوب تبیین کرد؛ مثلاً در اخلاق پزشکی، اقتصاد مهندسی و مانند اینها

علوم انسانی مضاف نقش جدی و اساسی در دینی بودن دانش مضاف‌الیه دارد زیرا علوم انسانی مضاف، نسبت به دانش‌های مضاف‌الیه نقش نرم‌افزار را دارد و از این لحاظ به دانش‌های مضاف‌الیه جهت می‌بخشد. به دیگر سخن در علوم انسانی مضاف به علوم به‌ویژه علوم طبیعی و علوم پایه، اسلامیت دانش‌های مضاف‌الیه در گرو اسلامیت علوم انسانی مضاف است.

د) توسعه‌یابندگی و پیشرونده بودن قلمرو علوم انسانی اسلامی

قلمروشناسی انسانی اسلامی، ضمن اینکه بخش عمده علوم انسانی موجود را شامل می‌شود از یک سو برخی رشته‌های علوم انسانی موجود نظیر فلسفه را از دایره علوم انسانی خارج می‌کند و از طرف دیگر، دانش‌هایی مثل فقه، اخلاق، عرفان، علم‌النفس، معماری و هنر را که امروزه در زمره علوم انسانی نیستند در این مجموعه قرار می‌دهد و برخی دانش‌ها به یک لحاظ داخل در علوم انسانی‌اند و به لحاظ دیگر خارج از آن؛ مثلاً معرفت‌شناسی را به لحاظ اینکه به معرفت انسانی می‌پردازد می‌توان علوم انسانی دانست و به جهت دیگر از سنخ متافیزیک و از مبانی و مبادی علوم انسانی به شمار می‌آید یا دانش‌های دیگر مثل علم کلام آنجا که موضوعش فعل الهی است از سنخ علوم انسانی نیست، اما به لحاظ باور و ایمان انسان در نظر گرفته می‌شود از سنخ علوم انسانی خواهد بود یا عرفان. برخی فلسفه‌های مضاف به امور و علوم انسانی نیز این‌گونه‌اند. البته به لحاظ غلبه نوع موضوع آن دانش و میزان ارتباط آن به موضوع کنش انسانی یا عدم ارتباط آن، می‌توان جزء علوم انسانی دانست یا از آن خارج کرد. با این معنا علوم هم‌چون طب و پزشکی، فیزیولوژی و بیولوژی انسانی، قطعاً از گستره علوم انسانی خارج خواهند بود زیرا این‌گونه علوم هرچند با انسان سر و کار دارند انسان بما انه انسان و کنش‌های وی (کنش‌های ارادی، نیمه ارادی و کنش آگاهانه و نیمه‌آگاهانه) در این علوم نقشی نخواهند داشت.

با توجه به نیاز انسان و تغییر و تحولات سریع زندگی و فرهنگ انسانی، قلمرو این علوم رو به رشد و توسعه بوده و در موارد فوق منحصر نخواهد ماند. به عبارت دیگر با توجه به انواع کنش‌ها و مواجهه جوانحی و جوارحی انسان با غیر خود و بر اساس تنوع مسائل معرفتی، می‌توان مجموعه‌ای از علوم انسانی را سامان داد. از این رو با توجه قلمرو

موضوع علوم انسانی، اولاً قلمرو مسائل و به تبع آن رشته‌های علمی امری استقرایی خواهد بود، ثانیاً با توجه نیازها و ضرورت‌های فردی و اجتماعی، متزاید و توسعه‌یابنده است زیرا با رشد و توسعه روابط جوانجی و جوارحی انسان، مسائل معرفتی نیز توسعه می‌یابد و از این طریق، شاخه‌ها و رشته‌های علوم انسانی اسلامی نیز توسعه و افزایش می‌یابد؛ مثلاً در گذشته مسائلی به نام محیط زیست مطرح نبود اما اکنون اخلاق محیط زیست یکی از شاخه‌های علوم انسانی به شمار می‌آید یا در آینده نیز ممکن است موضوع دیگری پدید آید که شاخه‌ای علمی برای آن تعریف شود (ر.ک: رشاد، ۱۳۹۰).

بنابراین به دلیل گستردگی قلمرو موضوعی علوم انسانی، مسائل آن نیز گسترش می‌یابد و به تبع آن، قلمرو علوم انسانی را می‌توان امری رو به جلو و قابل توسعه دانست و با توجه به توسعه علوم و زایش علوم فرعی می‌توان مجموعه‌ای از مسائل را از زیر چتر یک علم خارج کرد و علم دیگری متولد شود و این قاعده درباره این علم جدید نیز جاری و ساری است. البته در صورتی که دلیل تقسیم‌بندی علوم و تفکیک مسائل آنها از یکدیگر را سهولت تعلیم و رعایت مناسبات بین آنها بدانیم این‌گونه مناقشات جایی پیدا نخواهد کرد (ر.ک: مصباح، ۱۳۹۱، ص ۶۲ و ۶۷). البته علوم انسانی به رغم اینکه موضوع واحدی دارند، با توجه به گستره وسیع موضوع آن، بر اساس تشکیک وجود و قاعده کثرت در وحدت، کثرت موضوعی آن، به وحدت برمی‌گردد.

ه- تنوع و تکثر منابع و ابزارهای معرفتی

از نتایج و برون‌داد قلمروشناسی علوم انسانی، منبع‌شناسی علوم انسانی است. به عبارت دیگر، قلمروشناسی علم یکی از مبانی علم‌شناختی و معرفت‌شناختی می‌باشد و هر گونه داوری‌ها و موضع‌گیری‌ها در این باب، تأثیر جدی در منبع‌شناسی آن خواهد داشت. اگر دامنه معرفتی یک علم، محدود به یک حوزه خاص باشد به همان میزان، منابع معرفتی آن نیز محدود و منحصر خواهد بود و در صورتی که قلمرو معرفتی و موضوعی آن متکثر و متنوع باشد به همان میزان، منابع معرفتی نیز متنوع خواهد بود. این مسئله در باب علوم انسانی اسلامی نیز صادق است.

با توجه به قلمرو موضوعی علوم انسانی اسلامی (کنش‌ها، مبادی و پیامدها و روابط

چهارگانه انسان با خود، خدا، دیگران و جهان پیرامونی) و همچنین با توجه به تنوع و تکثر ماهوی مسائل آن (حقیقی یا اعتباری، حکمت نظری یا عملی، توصیفی یا تجویزی، دنیوی یا اخروی، مادی یا معنوی، ظاهری یا باطنی و مانند اینها)، منابع معرفتی آن نیز تنوع خواهد داشت. به عبارت دیگر با توجه به دامنه موضوع علوم انسانی (کنش‌ها، مبادی، پیامدها و ظرف آن و...)، منابع و ابزارهای معرفتی آن متکثر و متنوع خواهد بود، زیرا قلمروشناسی معرفتی در منبع‌شناسی آن تأثیر مستقیم دارد؛ مثلاً مرز و قلمرو علوم طبیعی نظیر علم فیزیک و علم شیمی و مانند اینها را موضوع آن تعیین می‌کند و موضوع این‌گونه علوم، محدود و محصور در قلمرو عالم ماده و طبیعت است، لذا با پذیرش این مبنا می‌توان به نتایج معرفت‌شناختی و روش‌شناختی مختلفی رسید از جمله اینکه: منابع معرفتی این علوم، محدود و خاص خواهد بود و در نتیجه از روش‌شناسی خاصی باید بهره گرفت. همچنین این‌گونه علوم، ظرفیت و قابلیت اثبات یا رد امور عقلی و متافیزیکی را ندارند. به عبارت دیگر، منابع، روش‌ها و ابزارهای معرفتی یک علم، تابع قلمرو معرفتی و ظرفیت‌های آن است که با تعیین و تبیین ماهیت یک علم و قلمرو معرفتی آن می‌توان به مبانی آن به‌ویژه مبانی معرفت‌شناختی پرداخت. همچنین با مشخص شدن گستره و قلمرو علوم انسانی و حد و مرز آن، می‌توان با مراجعه به دیگر منابع معرفتی همچون آیات^۱ و روایات، انواع مسائل علوم انسانی را شناسایی کرد و حتی بعضاً پاسخ آن را نیز استخراج و استنباط نمود، مثلاً آیات ناظر به مسائل سیاسی، آیات ناظر به مسائل روان‌شناسی، آیات ناظر به مسائل اقتصادی و مانند اینها را استخراج و بررسی کرد. تفصیل مطالب در مباحث ناظر به منبع‌شناسی و برآیند روش‌شناختی آن طرح خواهد شد.

(و) تنوع کارکردی علوم انسانی اسلامی

از آثار و نتایج قلمروشناسی علوم انسانی، تنوع کارکردی آن است. در علوم انسانی موجود به دلیل قلمرو محدود آن، کارکردهای آن نیز محدود است، اما علوم انسانی اسلامی با توجه به قلمرو وسیع آن کارکردهای مختلفی دارد از جمله کارکردهای نظری (معرفتی)، عملی،

۱. منابع و ابزارهای معرفتی از منظر قرآن: حواس ظاهری (نحل، ۷۸)، عقل (نحل، ۷۸)، وحی قرآنی (رعد، ۴۳)، شهود باطنی (کهف، ۶۵) و مانند اینها.

فردی، اجتماعی، دنیوی، اخروی، ملکی، ملکوتی، مادی، معنوی، ظاهری، باطنی، سبک زندگی، تمدن‌سازی و مانند اینها.

۱. کارکردهای فردی

علوم انسانی در تک تک افراد تأثیر و کارکرد دارد. برخی آثار و کارکردهای فردی عبارت‌اند از: اخلاقی، رفتاری، تربیتی، خودسازی و مانند اینها. با توجه به ترابط و تعامل دوسویه و شبکه‌ای فرد و جامعه، کارکردهای فردی بیگانه از کارکردهای اجتماعی نیست، لذا بر این اساس، علوم رفتاری نظیر روان‌شناسی، تربیت و امثال آن نیز جنبه اجتماعی دارند. البته این کارکردها به صورت غیرمستقیم از قرآن کریم به دست می‌آید زیرا قرآن خطوط اولیه برای قلمرو معرفتی و منابع آن ترسیم می‌کند و مفسر با دلالت التزامی به این کارکردها می‌رسد. به تعبیر دیگر همان‌گونه که قرآن، کارکردهای فردی، اجتماعی، معرفتی و مانند اینها دارد، علوم قرآن‌بنیان نیز باید این کارکردها را داشته باشند.

۲. کارکردهای معرفتی

علوم انسانی افزون بر کارکردهای معرفت‌زایی آن، در دیگر علوم (طبیعی و مهندسی) نیز تأثیرگذار است. از کارکردهای علوم انسانی، تأثیر مستقیم و غیرمستقیم آن در سایر علوم نظیر مهندسی، فیزیک، شیمی و مانند اینهاست. علوم انسانی مضاف به علوم طبیعی از کارکردها و تأثیر مستقیم آن است، مثل اقتصاد مضاف (اقتصاد مهندسی، اقتصاد زیست، اقتصاد پزشکی و مانند اینها)، اخلاق مضاف (اخلاق علم، اخلاق پزشکی، اخلاق مهندسی و مانند اینها)؛ بنابراین بیشتر رشته‌ها و شاخه‌های علوم انسانی در علوم طبیعی حضور و تأثیر مستقیم دارند. از کارکردهای معرفتی علوم انسانی جهت‌دهی به دیگر علوم به‌ویژه علوم طبیعی و مهندسی است که نوعی تأثیر غیرمستقیم است؛ مثلاً در طراحی و ساخت سد، جاده، معدن، شهر و شهرک و مانند اینها، مسائل مختلف انسانی (مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، دینی، فرهنگی و مانند اینها) تأثیر دارند که گویای اهمیت و نقش علوم انسانی به عنوان روح حاکم در دیگر امور و علوم است. علوم انسانی در پیشرفت و توسعه علوم طبیعی سهم دارند زیرا علوم طبیعی و مهندسی در یک زمینه

فرهنگی مناسب رشد می‌کنند که علوم انسانی، آن بستر مناسب را فراهم می‌کند. همچنین علوم انسانی کاربرد علوم طبیعی در جوامع انسانی را آسان‌تر می‌سازد و به همین دلیل، دانش‌های بینارشته‌ای به‌ویژه تلفیق بین برخی رشته‌های علوم انسانی با علوم طبیعی مثل رابطه علم پزشکی و علوم اجتماعی ضرورت پیدا می‌کند. از جمله کارکردهای علوم انسانی در علوم طبیعی، پیشگیری از آسیب‌های فناوری‌های نوین در ساختار فرهنگی و اجتماعی است.

۳. کارکردهای اجتماعی

کارکردهای اجتماعی، سامان دادن به زندگی اجتماعی، سبک زندگی و تمدن‌سازی و مانند اینهاست. بنابراین علوم انسانی اسلامی و کارکردهای آن باید ناظر به حوزه‌های مختلف روابط چهارگانه انسانی باشد. همان‌گونه که بخشی از احکام و تعالیم اسلام همچون جهاد، حج، ادای امانت، امر به معروف و نهی از منکر و مانند اینها کارکرد اجتماعی دارند: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» (آل عمران، ۱۱۰) [علوم انسانی اسلامی (قرآن‌بنیان) نیز باید دارای کارکرد اجتماعی باشد.

۴. کارکردهای تمدنی

تمدن، پیشرفت همه‌جانبه (مادی و معنوی) انسان است (رک: ولایتی، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۵-۲۷) که پایه و بخش اصلی آن، تعالی معنوی و سبک زندگی و بخش مادی و ابزاری آن رشد مادی و علمی است. از کارکردهای تمدنی علوم انسانی اسلامی تأثیر در سه بخش نرم‌افزاری و سخت‌افزاری و ابزاری است (رک: ابوطالبی، ۱۳۹۶، ش ۶، ص ۹۷-۱۲۴). به تعبیر دیگر، علوم انسانی قرآن‌بنیان در تمدن دینی نقش خواهد داشت. مراد از تمدن دینی، هماهنگی و سازگاری قوانین تشریحی (نرم‌افزاری) با قوانین تکوینی الهی (سخت‌افزاری و ابزاری) به منظور خروج از جهل و توحش و وارد شدن در راه انسانیت و ترقی (در علوم و صنایع و نظامات) و قانونمند شدن و با برنامه زندگی کردن است (رک: قرشی، ۱۴۱۲ ق، ج ۶، ص ۲۴۴؛ مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۵۰۵؛ مطهری، ۱۳۸۹، ج ۱، ص ۳۵۰). خداوند در این زمینه می‌فرماید:

«كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِي مَا اخْتَلَفُوا فِيهِ» (بقره، ۲۱۳). بر اساس این آیه، برای رسیدن به تمدن واقعی و پیشرو مهم‌ترین وسیله، قانون همه‌جانبه است و در کنار قانون کامل، مجریان اصلاح شده و خودساخته لازم است (ر.ک: مکارم شیرازی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۸-۱۲۱).

۵. کارکرد همه‌جانبه دنیوی و اخروی (بستر تحقق حیات طیبه)

علوم انسانی اسلامی افزون بر آثار و برکات دنیوی (فردی و اجتماعی)، نسبت به زندگی اخروی انسان‌ها نیز بی‌تفاوت نیست و کارکردهای اخروی و معنوی آن ناظر است به کمال و سعادت نهایی انسان. به عبارت دیگر، علوم انسانی اسلامی دارای کارکرد همه‌جانبه جهت تعالی و سعادت دنیوی و اخروی است که در قرآن از آن به «حیات طیبه» یاد شده است: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» (نحل، ۹۷. رک: طباطبایی، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۴۱-۳۴۳)؛ لذا علوم انسانی اسلامی زمینه‌ساز تحقق حیات طیبه خواهد بود.

نتیجه

در این مقاله بر پایه تلقی خاص از موضوع علوم انسانی اسلامی و قلمرو آن با رویکرد قرآنی، به برخی ویژگی‌ها و مختصات علوم انسانی اسلامی پرداخته شد. موضوع علوم انسانی اسلامی در معنای خاص دینی و با رویکرد قرآنی عبارت است از: «کنش‌ها» و «واکنش‌های» انسان، اعم از کنش‌های ظاهری یا باطنی، مُلکی یا ملکوتی، جوارحی یا جوانحی، فردی یا اجتماعی و مانند اینها. بر اساس این معنا، شبکه روابط و کنش‌های انسانی، حداقل در چهار دسته رابطه انسان با خود، با خدا، با دیگر انسان‌ها (و جامعه) و با جهان (طبیعت و زیست) ترسیم شد. پذیرش قلمرو معرفتی علوم انسانی بر اساس شبکه روابط انسانی (روابط چندگانه)، نتایج مختلفی در ماهیت و مختصات (کمیت و کیفیت) علوم انسانی اسلامی داشته است که مقاله پیش رو به ترسیم و تبیین هر کدام به شرح ذیل پرداخته است:

۱. توحیدمحوری در شبکه‌کنش‌ها: همه‌کنش‌ها و روابط انسانی (با خود، خدا، دیگران و جهان پیرامون) و به تبع آن، همه‌مسائل علوم انسانی باید در نهایت به خداوند برگردد.
۲. تنوع ماهوی مفاهیم و مسائل علوم انسانی اسلامی: مسائل علوم انسانی مشتمل بر انواع قضایا اعم از حقیقی یا اعتباری، توصیفی یا تجویزی، دنیوی یا اخروی (قضایای ناظر به آخرت، معاد، بهشت و جهنم، برزخ، عذاب، ثواب و عقاب و...) ناظر است به سعادت و شقاوت انسان، مادی یا معنوی، ظاهری یا باطنی و مانند اینها.
۳. تنوع رشته‌های علوم انسانی اسلامی؛ یعنی از علوم انسانی اسلامی مشتمل بر دانش‌های تک‌رشته‌ای، بینارشته‌ای، میان‌رشته‌ای، چندرشته‌ای و فرارشته‌ای خواهد بود.
۴. از نتایج قلمرو معرفتی یادشده، توسعه‌یابندگی و پیشرونده بودن رشته‌های علوم انسانی اسلامی است.
۵. توسعه موضوعی علوم انسانی، تنوع و تکثر منابع معرفتی این علوم را در پی خواهد داشت.
۶. و در نهایت، تنوع کارکردی علوم انسانی اسلامی اعم از کارکردهای فردی، اجتماعی، تمدنی، دنیوی، اخروی و مانند اینها از نتایج توسعه قلمرو موضوعی علوم انسانی است.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابن‌ابی‌جمهور احسائی، محمد (۱۴۰۳ ق). *عوالی اللئالی العزیزیه فی الأحادیث الدینیّه*. تحقیق مجتبی عراقی، الطبعة الأولى، قم، سیدالشهداء.
۲. ابن‌سینا، عبدالله (۱۴۰۴ ق). *الشفاء* (المنطق، کتاب البرهان). قم، کتابخانه مرعشی نجفی.
۳. ابوطالبی، مهدی (بهار ۱۳۹۶). «نقش علوم انسانی اسلامی در تمدن نوین اسلامی از نگاه مقام معظم رهبری». *مجله تحقیقات بنیادین علوم انسانی*، ش ۶.
۴. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱). *فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی*. قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. آخوند خراسانی، محمدکاظم (۱۴۱۱ ق). *کفایه الاصول*. قم، مؤسسه آل‌البیت لإحياء التراث.
۶. برایسون، ریچارد (۱۳۹۱). *برنامه‌ریزی/استراتژیک*. ترجمه دکتر مهدی خادمی، چاپ دوم، تهران، انتشارات آریانا قلم.
۷. بلیکی، نورمن (۱۳۹۳). *پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی*. ترجمه سید حمیدرضا حسنی و دیگران، چاپ دوم، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۸. پارسانیا، حمید (۱۳۹۲). *جهان‌های اجتماعی*. چاپ دوم، قم، کتاب فردا.
۹. ترخان، قاسم (۱۴۰۰ الف). «تأملی در یگانه‌انگاری علوم انسانی اسلامی و سکولار». *مجله مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی*، ش ۸۷.
۱۰. ترخان، قاسم (۱۴۰۰ ب). «علامه طباطبایی و الزامات اعتباری بودن علوم انسانی». *مجله ذهن*، ش ۸۸.
۱۱. چالمرز، آلن اف. (۱۳۷۹). *چیستی علم*. ترجمه سعید زیباکلام، چاپ دوم، تهران، انتشارات سمت.
۱۲. حبیبی، رضا، و محمد شجاعی شکوری (۱۳۹۱). *فلسفه علوم تجربی*. چاپ اول، قم، مؤسسه آموزشی - پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۳. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۲۳ ق). *الجواهر النضید*. قم، انتشارات بیدار.
۱۴. دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن (۱۴۱۲ ق). *ارشاد القلوب*. قم، رضی.
۱۵. رشاد، علی‌اکبر (۱۳۹۰). *منطق طبقه‌بنای علوم انسانی*. تهران، همایش تحول در علوم انسانی، دانشگاه تهران.

۱۶. ریتزر، جورج (۱۳۸۲). *نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر*. ترجمه محسن ثلاثی، تهران، علمی.
۱۷. شریفی، احمدحسین (۱۳۹۳). *مبانی علوم انسانی اسلامی*. چاپ اول، تهران، انتشارات آفتاب توسعه.
۱۸. صدر، سید محمد باقر (۱۴۰۶). *دروس فی علم الاصول*. بیروت، دار الکتب اللبنانی.
۱۹. طباطبایی، سید محمدحسین (بی تا). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم، منشورات اسماعیلیان.
۲۰. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۶۴). *اصول فلسفه و روش رئالیسم*. چاپ دوم، تهران، انتشارات صدرا.
۲۱. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۷). *رسالت تشیع در دنیای امروز*. چاپ دوم، قم، موسسه بوستان کتاب.
۲۲. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۸). *انسان از آغاز تا انجام*. ترجمه و تعلیقات صادق لاریجانی، چاپ دوم، قم، موسسه بوستان کتاب.
۲۳. علی تبار، رمضان (پاییز ۱۳۹۷). «موضوع‌شناسی علوم انسانی و اقتضائات روش‌شناختی آن». *مجله ذهن*، ش ۷۵.
۲۴. قرشی بنایی، علی اکبر (۱۴۱۲ ق). *قاموس قرآن*. چاپ ششم، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲۵. گیلیس، دانالد (۱۳۸۱). *فلسفه علم در قرن بیستم*. ترجمه میاننداری، قم، طه و تهران، سمت.
۲۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار*. بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۲۷. مصباح، محمدتقی (۱۳۹۱). *شرح الهیات شفا*. قم، موسسه امام خمینی (ره).
۲۸. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*. تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۹. مصلح، علی اصغر (۱۳۹۱). *جست‌وجو و گفت‌وگو (جستارهایی در فرهنگ)*. تهران، انتشارات علم.
۳۰. مصلح، علی اصغر (۱۳۹۲ الف). *ادراک اعتباری علامه طباطبایی و فلسفه فرهنگ*. تهران، روزگار نو.
۳۱. مصلح، علی اصغر (۱۳۹۲ ب). «اعتباریات علامه طباطبایی مبنای طرحی فلسفی برای فرهنگ». *مجله حکمت و فلسفه*، ش ۳۶.
۳۲. مطهری، مرتضی (۱۳۸۶). *آشنایی با منطق*. چاپ سی و هفتم، قم، انتشارات صدرا.
۳۳. مطهری، مرتضی (۱۳۸۹). *مجموعه آثار*. قم، انتشارات صدرا.

۳۴. مکارم شیرازی، ناصر (بی تا). تفسیر نمونه. قم، دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. میرنصیری، سید روح اله و ابوالفضل ساجدی (۱۳۹۶). «اعتباریات و علوم انسانی از منظر علامه طباطبایی». قبسات، ش ۴۸.
۳۶. ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۲). پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران. تهران، مرکز اسناد و خدمات پژوهش.
۳۷. هاملین، دیوید (۱۳۷۴). تاریخ معرفت‌شناسی. ترجمه شاپور اعتماد، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

References

The Holy Quran

Nahj al-Balagha

1. Ibn Abi Jumhur Ahsa'i, Muhammad (1403 AH), Awali Al-Laali al-Aziziyah in Al-Ahadith al-Diniya, Mujtaba's Iraqi Research, Qom, Seyyed al-Shuhada, the first edition (in Arabic).
2. Ibn Sina, Abdullah (1404 AH), al-Shafa, al-logic, Kitab al-Barhan, Qom, Marashi Najafi Library (in Arabic).
3. Abutalebi, Mehdi (2016), The role of Islamic humanities in modern Islamic civilization from the perspective of the Supreme Leader, Journal of Fundamental Research of Humanities, Spring, Vol. 6 (in Persian).
4. Iman, Mohammad Taqi (2012), Philosophy of Research Methodology in Humanities, Qom, Haozeh and University Research Institute Publications (in Persian).
5. Akhund Khorasani, Mohammad Kazem (1411); Kefayeh – al-osoul (Sufficient principles); Qom, Al-Bayt Foundation for Heritage (in Arabic).
6. Bryson, Richard (2019), strategic planning, translated by Dr. Mehdi Khademi, Tehran, Ariana Qalam Publications, second edition (in Persian).
7. Bryson, Richard (2011); Strategic planning, translated by Dr. Mehdi Khademi, Ariana Qalam Publications, second edition, Tehran (in Persian).
8. Blakey, Norman (2014); Paradigms of research in humanities, translated by Seyyed Hamidreza Hosni and others, Qom, Hozeh and University Research Center, second edition (in Persian).
9. Parsania, Hamid (2012); Social worlds, second edition, Qom, Kitab Farda (in Persian).
10. Tarkhan, Qasim (1400-A), a reflection on the unification of Islamic and secular humanities, Epistemological Studies Quarterly in Islamic University, No. 87. (in Persian).
11. Tarkhan, Qasim (1400-B), Allamah Tabatabaei and the requirements of validity of human sciences, Menad Quarterly, No. 88. (in Persian).
12. Chalmers, Alan, F (1379); What is science; Translated by Saeed Zibaklam,

- Tehran: Samt (in Persian).
13. Habibi, Reza, Shojaei Shakuri, Mohammad (2012), Philosophy of Experimental Sciences, Qom, Imam Khomeini Educational-Research Institute (RA), first edition (in Persian).
  14. Halli, Hasan bin Yusuf (1423 AH); Al-Jawhar Al-Nazid, Qom, Bidar Publications (in Arabic).
  15. Daylami, Hasan bin Abi al-Hassan (1412 AH), Irshad al-Qulub, Qom, Razi (in Arabic).
  16. Rashad, Ali-Akbar (2018), The Logic of Classification of Humanities, Tehran, Development Conference in Humanities, University of Tehran, Date: 21/2/2019. (in Persian).
  17. Ritzer, George (1382), Sociological theory in the contemporary era, translated by Mohsen Salasi, Tehran, Elmi. (in Persian).
  18. Sharifi, Ahmad Hossein (2014); Fundamentals of Islamic Humanities, Tehran, Aftab Tehseh Publications, first edition. (in Persian).
  19. Sadr, Seyyed Muhammad Baqir (1406); Lessons in Islamic Science, Lebanon, Beirut, Dar al-Kitab al-Labbani. (in Arabic).
  20. Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (Bita), Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an, Qom, Ismailia Manifesto. (in Arabic).
  21. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1364), Principles of Philosophy and the Method of Realism, second edition, Tehran, Sadra Publications. (in Persian).
  22. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2007), The Mission of Shiism in Today's World, Second Edition, Qom, Bostan Kitab Institute. (in Persian).
  23. Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (2008), Man from the beginning to the end, translated and annotated by Sadegh Larijani, second edition, Qom, Bostan Kitab Institute. (in Persian).
  24. Ali Tabar, Ramadan (2017); Thematics of human sciences and its methodological requirements, Mind Journal, No. 75, Fall. (in Persian).
  25. Qorashi Banayi, Ali Akbar (1412), Qur'an Dictionary, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyah, 6th edition. (in Persian).
  26. Gillis, Donald (1381), Philosophy of Science in the 20th Century, translated by Miandari, Qom, Taha-Tehran, Samt. (in Persian).
  27. Majlisi, Muhammad Baqir (1403 AH), Bihar al-Anwar, Dar Ihya al-Trath al-Arabi, Beirut. (in Arabic).
  28. Misbah, Mohammad Taqi (2011), Commentary on the Theology of Shafa, Qom, Imam Khomeini Institute (in Persian).
  29. Mostafavi, Hassan (1368), research on the words of the Holy Quran, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Arabic).
  30. Mosleh, Ali Asghar (2011), search and dialogue. Essays in Farhang, Tehran: Alam Publications. (in Persian).
  31. Mosleh, Ali Asghar (1392-A), Allamah Tabatabai's Credit Perception and Philosophy of Culture, Tehran, New Age. (in Persian).
  32. Mosleh, Ali Asghar (1392-2), Allamah Tabatabai's Credentials as the Basis

- of a Philosophical Plan for Culture, Hikmat and Philosophy Magazine, No. 36. (in Persian).
33. Motahari, Morteza (1386); Introduction to Logic, Qom, Sadra Publications, 37th edition. (in Persian).
  34. Motahari, Morteza (1389), collection of works, Qom, Sadra Publishing. (in Persian).
  35. Makarem Shirazi, Nasser (Beta), Tafsir al-Namoneh (Sample interpretation), Qom, Dar al-Kitab al-Islamiyah. (in Persian).
  36. Mirnasiri, Seyyed Ruholah and Sajdi, Abolfazl (2016), Credibility and human sciences from the perspective of Allamah Tabatabai, Qabsat, vol. 48. (in Persian).
  37. Velayati, Ali Akbar (1382), Dynamics of Islamic and Iranian Culture and Civilization, Tehran, Center for Research Documents and Services. (in Persian).
  38. Hamlin, David (1374), History of Epistemology, translated by Shapour Etemad, Tehran Institute of Human Sciences and Cultural Studies. (in Persian).
  39. Hadorn, Gertrude Hirsch (2008), Handbook of Transdisciplinary Research, Switzerland, Springer Science.
  40. Herron, Nancy. L (2002), (general editor) the social sciences: a cross-disciplinary guide to selected sources, United States of America, Colorado.